

Müsaibələr və mövqelər

Anar Bağirov

*Vəkillər Kollegiyasının
Rəyasət Heyətinin üzvü*

HÜQUQ YARDIM ALMAQ HÜQUQUNUN GENEZİSİ VƏ İNKİŞAFI

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-ci maddəsində təsbit olunmuş hüquqi yardım almaq hüququ şəxsiyyətin əsas və bölünməz hüquqlarından biridir. Bu hüququn mahiyyəti və məzmun tutumu onun bütün insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olma mexanizmində vacib rol aldığını göstərir. Aydındır ki, belə bir fundamental hüququn elmi tədqiqi onun genezisini və inkişaf yolunu tarixi aspektdə kompleks tədqiq etməklə mümkün ola bilər.

Ümumiyyətlə, hər hansı hüquq təzahürü və ya prosesinin hərtərəfli tədqiq edilməsi üçün, ilk növbədə, onun tarixi köklərinə müraciət etmək lazım gəlir. İnsan və vətəndaş konstitusion hüquq və azadlıqları, o cümlədən hüquqi yardım almaq hüququ qədim tarixə malikdir.

Hüquqi yardım almaq hüququnun həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri ilə məşğul olmuş hüquqsünas alimlər arasında V.B.İsaakov, D.A.Kerimov, A.E.Kozlov, O.E.Kutafin, E.A.Lukaşeva, A.A.Mişin, A.P.Movçan, S.V.Polenina, Y.İ.Stesovski, Y.A.Tixomirov, B.N.Topornin, V.İ.Çervonyuk, B.C.Yebzeyev, M.V.Yarova və bir çox digərlərinin adlarını sadalamaq olar. Bununla belə, hüquqi yardım almaq hüququnun müxtəlif aspektləri, o cümlədən yaranması, tarixi təkamülü ilə bağlı bir çox məsələlər hələ də öz dolğun həllini tapmamışdır.

Nəzərə alınmalıdır ki, hüquqi yardım almaq hüququnun tarixi yaranış və inkişaf zəminlərinə müraciət bir sıra nəzəri-metodoloji məsələlərin həllinə imkan yaradır. Birincisi, bu konstitusion hüququn ərsəyə gəlməsini, daha doğrusu, yaranmasını və təkamülünü şərtləndirən amilləri müəyyən etmək; ikinci növbədə, öz tarixi inkişafında hansı əsas mərhələlərdən keçdiyini və necə dəyişdiyini izləmək; üçüncüsü, konkret tarixi dövrlərdə müxtəlif dövlətlərin və onların hüquq sistemlərinin çərçivəsində necə realizə olunması, hansı xüsusiyyətlər qazanması məsələlərini tədqiq etmək; dördüncüsü, bu hüququn gələcək inkişaf perspektivlərinə dair təsəvvürlər yaratmaq və nəhayət, bütün bunların yekunu olaraq, baxılan subyektiv hüququn mahiyyətini daha dərinəndən dərk etmək məqsədinə nail olunur.

D.A.Kerimovun haqlı qeyd etdiyi kimi, müasir dövrün hər hansı təzahürünü tarixi kontekstdə, yəni onun təkamül yolunda olmuş əvvəlki təzahürləri, habelə təzahürün bundan sonra yaxın və ya uzaq perspektivdə nələrə səbəb olacağını aydınlaşdırmadan, onu müasir vəziyyətində tam olaraq anlamaq mümkün deyildir. Tamamilə təbii məsələdir, çünki "cəmiyyətdə həmişə keçmişin qalıqları, bugünün əsasları və gələcəyin rüşeymləri ehtiva olunur. İstənilən müasir təzahür və ya proses öz köklərini keçmişdən almaqla günümüzdə əks olunur və gələcəyə yönəlir".(1) Yuxarıda qeyd olunanları bizim bilavasitə tədqiq etdiyimiz subyektiv hüquqa proyeksiya etsək, qeyd etməliyik ki, bu hüququn məzmun tutumu yalnız bugünə olan vəziyyəti ilə tamamlana bilməz, çünki bu halda, ən azından, keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun tarixi inkişafında səbəb-nəticə əlaqəsinin itirilməsi ilə üzləşirik.

İnsan və vətəndaş subyektiv hüquq və azadlıqlarından hər hansı birinin, o cümlədən hüquqi yardım almaq hüququnun genezisi və təkamülü bəşəriyyətin tarixi hüquq nailiyyətlərinin sənədləşdirilmiş irsinə, daha doğrusu, müxtəlif xalqların, müxtəlif tarixi dövrlərin yazılı hüquq mənbələrinə müraciət etməklə araşdırıla bilər. Bu cür mənbələr onların yaranmasının xronoloji və məntiqi ardıcılığı ilə, müvafiq tarixi dövrün xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. Əlbəttə, bəşəriyyətin inkişafının ilk çağlarında insanlar arasında münasibətlərin tənziminin əsas üsulu olan adətlər şifahi formaya malik idilər. Bununla belə, əldə olan mənbələrə əsasən, Cənub-Şərqi Afrikanın qədim xalqlarında (kafirlər, beçuanlar, zuluslar), Qədim Hindistan, Çin tarixi mənbələrində hüquqi yardım göstərilməsinin ilk rüşeymlərinə rast gəlinir. Belə ki, mühakimə olunan şəxsə onun qohumları, dostları, qonşuları, həmkəndliləri yardımı verdilər. Əlbəttə, mütəxəssis olmayan həmin adamların göstərdiyi yardım müasir “hüquq müdafiəsi” anlayışı ilə olduqca az ortaq cəhətə malik idi.(2) Həmçinin əlavə olunmalıdır ki, həmin dövrlərin (söhbət ibtidai icma münasibətlərinin mövcud olduğu qədim çağlardan gedir) məhkəmə icraatı haqqında məlum şərtlikə danışıq, çünki qədim zamanlarda məhkəmə icraatı mövcud adətlərə, ənənələrə, ayinlərə uyğun olaraq tayfa başçıları, ağsaqqallar tərəfindən həyata keçirilirdi.

Günümüzə gəlib çatmış mənbələrin öyrənilməsi əsasında təsdiq edə bilərik ki, hüquqi yardımın müasir mənasında ilk rüşeymləri e.ə. I minillikdə qədim Babilstanda meydana çıxmışdı. Yeni Babil monarxiyası (e.ə.VII əsrin sonları – e.ə. VI əsrin ikinci yarısındanək) dövründə kahinlərin məhkəmə icraatında malik olduğu əlavə funksiyaları araşdırdıqda, onların məhkəmə prosesi tərəflərinə dolayı hüquqi yardım göstərdikləri məlum olur. Belə ki, kahinlər müvafiq sənəndləri toplayıb məhkəməyə təqdim edirdilər. Sənəndləri onlara proses tərəfləri öz iddialarını əsaslandırmaq üçün təqdim edir, məhkəmələr işə baxarkən həmin sənəndlərə əsaslanırdılar.(3) Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı dövründə Türkiyədə də islam hüququnun bilicisi olan alimlər (müftilər) fəaliyyət göstərirdilər. Onların vəzifəsi mübahisə edən tərəflərə hüquqi məsləhətlər, tövsiyələr verməkdən ibarət olmuşdur.

Təhlil olunan hüququn daha geniş məzmunlu təzahürü Afina dövlətində qarşıya çıxır. Afinada dövlətin meydana gəldiyi və inkişaf etdiyi illərdə məhkəmə cinayət prosesində “müqəddəs hüququn təfsirçiləri” adlanan subyektlərin iştirakı xüsusi maraq doğurur. Onların əsas vəzifəsi, cinayətkarı məhkəmə qaydasında təqib etmək istəyən şəxslərə (əsasən, zərərçəkənlərə) bunu necə etmək lazım gəldiyini izah etmək idi. Başqa sözlə, cinayətdən zərər çəkən insanlar hüquqi məsləhət almaq imkanına malik idilər. Zaman keçdikcə, Afina dövlətinin yüksəliş dövründə (e.ə. VI-V əsrlər) məhkəmə cinayət prosesində yeni subyektlər meydana çıxır: onlar zərərçəkən tərəflə yanaşı, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunan şəxslərə də hüquqi yardım göstərirdilər. Həmin şəxslər iki qrupa bölünürdü: loqoqraflar, başqa sözlə “işin hallarını yazanlar” və sineqorlar, yəni “köməkçi operatorlar”.(4)

Cinayət prosesinin subyektivi kimi loqoqraflıq daha öncə təsis olunmuşdu, bununla belə, sineqorlar tədricən loqoqrafları sıradan çıxarırdılar. Belə ki, loqoqraflar həmin dövrün məhkəmə icraatı tələblərini lazımi şəkildə ödəyə bilmirdilər.(5) Daha doğrusu, onlar məhkəmə prosesində bilavasitə iştirak etmir, iddiaçı və cavabdehlər üçün sadəcə məhkəmə nitqlərinin inşasını yazırdılar. Mətnlərin əzbər öyrənilməsi çətin olduğundan, bu məsələ zamanla öz aktuallığını itirdi. Habelə, loqoqrafiya yalnız ittiham və iddia çıxışları üçün yararlı olduğu halda, müdafiə tərəfinin çıxış və replikaları üçün çox məhdud və əlverişsiz surətdə tətbiq olunurdu. Loqoqraf ittiham və ya iddianın mətnini qabaqcadan hazırlasa da, onların məhkəmədə əlavə nə kimi sübutlar gətirəcəyini ehtimal etmir, bu üzdən ittihamçı və ya iddiaçıya etiraz edə bilmirdi. Həmçinin, onlar əks tərəfin nə kimi sübutlar gətirəcəyini bilmədiyindən, təbii ki, həmin mümkün sübutlara qarşı əvvəlcədən inkaredici mövqe hazırlaya bilməzdi. Bütün bunlar təsdiq edir ki, loqoqraflar şifahi çıxışları əvəz edə bilməzdilər. Bundan əlavə, A.V.Sineokinin doğru qeyd etdiyi kimi, müdafiəçinin prosesə buraxılmasını (ən azından cinayət işlərində) labüd ədalət prinsipi tələb edirdi. Daha doğrusu, müdafiəçi institutunun tətbiqi göstərir ki, cinayət törədilməsində ittiham olunan və təqsirli olması hələ məhkəmə qaydasında sübut edilməmiş şəxs barəsində obyektiv olmağın vacibliyini qədim cəmiyyət insanları dərk edirdilər.

Məhz buna görə sineqorluq institutu təsis edilmişdi. Sineqorlar təqsirləndirilən şəxslərə bilavasitə məhkəmə prosesində hüquqi yardım göstərir, əvvəlcədən müdafiə nitqləri hazırlayıb məhkəmədə təqsirləndirilən şəxs tərəfindən çıxış edir, onun hüquqlarını müdafiə edir və bununla da, ədalət məqsədinə nail olmaqda vasitəçilik edirdilər.

Həmin dövrün Afinasında hüquqi yardım göstərən müdafiəçilərin fəaliyyətinin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, onların işi hüquqşünaslıqdan çox əsasən natiqlik sənəti ilə bağlı idi. Bu təsbiti Romanın görkəmli natiqlik ustası Mark Fabi Kvintilianın (təqribən 35 – 96-cı illər) məşhur sitatı ilə gücləndirmək olar: “Bizə məmnuniyyətlə qulaq asan hakim demək olar ki bizə inanır”.(6) Qədim Romanın yaranması və mövcudluğu dövründə (e.ə. VIII əsr – b.e. V əsr), xüsusən sonrakı mərhələlərdə hüquqi yardım institutu öz inkişafında keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoyur. O, məzmun etibarlı ilə dolğunlaşır, habelə ifadə üsullarına görə çeşidlənir. Müdafiə xidmətini artıq mütəxəssislər təqdim edirdilər. Ümumən demək olar ki, o vaxtın hüquqi yardım mexanizmləri tədqiq etdiyimiz hüququn müasir anlayışına daha çox yaxınlaşır.

İlk növbədə ona diqqət edilməlidir ki, məhz qeyd olunan tarixi dövrdə yazılı hüquq meydana çıxır. Roma hüququnun əsas mətnləri olan XII cədvəl qanunlarını (e.ə. V əsrin ortaları), Qay institusiyalarını (143-cü il), Yustinian digestasını (530–533-cü illər) araşdırdıqda, həmin dövr cəmiyyətində hüquqi yardım alma institutunun mövcud olduğunu birbaşa təsdiq edən müddəalara rast gəlirik. Onlar həmçinin, hüquqi yardım institutunun ayrı-ayrı ünsürləri, səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə nəticələr çıxarmağa əsas verir.

Məsələn, Qədim Romada hüquqi yardım üzrə peşəkar fəaliyyət göstərmiş hüquq biliciləri şərti olaraq 3 qrupa bölünürdülər: *cavere* (yeni iddia və əqdlər hazırlanması); *agere* (məhkəmədə iş aparmaq), *respondere* (suallara cavab vermək). Göstərilən birinci fəaliyyət növü hüquqşünasların iddia, əqd və vəsiyyətnamə tərtibində yardım göstərməsindən ibarəti idi. Bu sahədə əqd və iddia hazırlığının formaları tərtib olunurdu ki, həmin formaların bir çoxu onları hazırlayan müəlliflərin adı ilə bağlıdır. İkinci fəaliyyət növü olan *agere* hüquqşünasın məhkəmədə işi aparmasından ibarət idi. Bu zaman hüquqşünas prosesdə tərəflərdən birinin funksiyasını öz üzərinə götürmüş olurdu, həm mülki, həm də cinayət işləri üzrə. Qədim Romada cinayət məsuliyyətinə cəlb olunan şəxsin hüquqi yardım ilə təmin edilməsinə ciddi əhəmiyyət verilirdi. Müdafiəçilər üç növə bölünürdü: *advocati*, *laudatores*, *patroni*. Daha bir forma vardı ki, “*respondere*” adlanmaqla, fərdi şəxslərin sorğuları üzrə hüquqşünas rəyi verməklə məşğul olurdu. Məqalənin həcmi ilə bağlı tələbləri nəzərə alaraq, Qədim Romada hüquqi yardım göstərmənin xüsusiyyətlərini geniş şərh etmərik, bununla belə, tədqiq olunan subyektiv hüququn inkişafı ilə bilavasitə bağlı olan bəzi mühüm məqamlara toxunmaq lazım gəlir. Xüsusən, Yustinian digestalarının Birinci Kitabında (XVI Titul) göstərilir ki, prokonsul “vəkil istəyən hər kəsə, ilk növbədə qadınlara, yaxud yetkinlik yaşına çatmayanlara, yaxud digər zəiflərə və ya ağıl yerində olmayanlara vəkil təmin etməli, əgər kimsə vəkil istəməzsə, onda prokonsul özü vəkil təqdim etməlidir.”(7) Əgər kimsə, rəqibin güclü olmasına görə özünə vəkil tapa bilmədiyini deyirsə, ədalətlik naminə ona vəkil təqdim olunmalıdır”.(8) Göründüyü kimi, əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə, habelə nisbətən az həcmli hüquq qabiliyyəti olan subyektlərə (qadınlar, yetkinlik yaşına çatmayanlar, xəstələr və s.) hüquqi yardım üçün vəkil xidmətindən istifadə edilməsinə qanun səviyyəsində təminat verilmişdi.

Roma hüququnun qeyd olunan mənbəsinin Üçüncü Kitabında, daha dəqiqi, “Prokurorlar və müdafiəçilər haqda (De procuratoribus et defensoribus)» III Titulda bir müddəada yazılırdı ki, təqsirləndirilən şəxs məhkəmə iclasında iştirak edə bilməyən hallarda ona mütləq qaydada hüquqi yardım göstərilməlidir. Mənbədə həmin müddəanın ictimai faydası da qeyd olunur: “əgər məhkəmədə iştirak etməyən şəxs mühakimə oluna bilirsə, onun əvəzindən söz deyəcək və onun təqsirsizliyini müdafiə edəcək başqa birinin prosesə buraxılması ədalətli və müəyyən edilmiş qaydalara uyğundur”.(9) Roma respublikası və Roma imperiyasının tarixində bir dövrdən etibarən aztəminatlı vətəndaşlar üçün təyinatlı və ödənişsiz müdafiə xidməti təmin olunmuşdu. Qanun normaları cinayət işləri üzrə müdafiəçinin iştirakını məcburi edirdi. Tərəfin müdafiəçisi olmayan hallarda pretor onun üçün müdafiəçi təyin etməyə borclu idi.

“Təyinat üzrə” müdafiədən üzrlü səbəb olmadan imtina edən vəkil kollegiyadan dərhal çıxarıla bilərdi.(10)

Qədim Romada diqqət çəkən daha bir institut hospitium privatum – Romaya gəlmiş yadellilərin (vətəndaşlığı olmayan gəlmələrin) əmlak maraqlarının qorunması ilə bağlı olmuşdur. Müvafiq tələblərə cavab verən hər hansı Roma vətəndaşı yadelliyə patronluğu öz üzərinə götürürdüsə (bu halda yadelli kliyent qismində çıxış edirdi), lazımı hallarda ona hüquqi yardım göstərməli, onun mənafeləri baxımından sərfəli əqdlər bağlamalı, məhkəmə qarşısında hüquqlarını müdafiə etməli idi. Patronun öz üzərinə götürdüyü vəzifələrə vicdanlı münasibəti sakral hüquqla təmin olunurdu, belə ki, vəzifələrinə xəyanət etmiş patron ən ciddi cəzaya məhkum edilirdi: onlar tanrıların lənətinə layiq (sacer esto) elan edilir və qanunun himayəsindən kənarlaşdırılırdı.(11) Beləliklə, hüquqi yardım almaq hüququndan tək cə Roma vətəndaşları deyil, gəlmələr də istifadə edə bilirdilər. Özü də, bu hüquq həm cinayət, həm də mülki işlər üzrə proseslərdə realizə olunurdu.

Feodal dövlətlərinin mövcud olduğu orta əsrlərə dair tarixi mənbələrdə və yazılmış ədəbiyyatlarda hüquqi yardım almaq hüququ ilə bağlı geniş materiallara rast gəlinmir. Bununla belə, həmin dövrdə məhkəmə proseslərində tərəflərə hüquqi yardım göstərən subyektlərin statusunu təhlil etməklə, hüquqi yardım almaq hüququnun realizə olunma xüsusiyyətlərinə dair müəyyən nəticələr çıxarmaq mümkündür. Belə subyektlər arasında ən geniş yayılanı vəkillik institutu və müvafiq olaraq, onun üzvü olan vəkillər idi.

Misal üçün, XII əsrdə Fransada vəkil funksiyasını adətən ruhani rütbəli şəxslər həyata keçirirdilər. XII əsrdən dünyəvi məhkəmələrdə ruhani rütbəli şəxslərin iştirak etməsi qadağan edildi və onların yerini həmin məhkəmələrdə peşəkar hüquqşünaslar tutmağa başladı.(12) XIII əsrin sonlarından etibarən Fransada vəkillik fəaliyyətinin qanunvericilik bazası yaradılır. Belə ki, 1270-ci ildən məşhur “Müqəddəs Lüdovik Təsisatları” qəbul olunur və bununla fransız məhkəmə quruluşu və məhkəmə icraatının ilk əsasları yaradılır. Kralın 1274-cü il tarixli dekretinə əsasən, vəkillər məhkəmə nəzdində təsis olunmuşdular. 1344-cü ildə vəkillər müdafiəçilərə və müşavirlərə bölünürdü. Qanunvericiliyə görə, kilsə cəzalarına məruz qalmış katoliklər və monarxlar vəkil ola bilməzdilər.(13) Qeyd etmək lazımdır ki, məhz XIII əsrdə Fransa krallığında ilk dəfə olaraq prokuror vəzifəsi təsis olunur. İlk dövrdə prokurorun funksiyası mülki işlər üzrə iddiaçılara və cavabdehlərə hüquqi yardım göstərməkdən ibarət idi (əsasən, zəif imkanlı çəkişən tərəflərə).

Daha bir diqqətəlayiq məqam 1781-ci ildən başlayaraq Prussiyada vəkillik institutunun dövlət vəzifəsi kimi təsis edilməsidir. Tərəflərə hüquqi yardım göstərmək vəzifəsi məhkəmə üzvlərinin öhdəsinə düşürdü. Bunun üçün məhkəmələrin tərkibində xüsusi üzvlər – “assistentlər” fəaliyyət göstərir və onlar dövlət məvacibi alırdılar.(14) Daha sonralar assistentləri komissarlar əvəz etdilər. Komissarlar qonorarı onlara yardım üçün müraciət edənlər şəxslərdən alırdılar. Onların daha geniş hüquqları vardı, bununla belə, onlar yenə də məhkəmə idarəsinin məmurları olaraq fəaliyyət göstərirdilər.

Almaniyada 1 iyul 1878-ci ildə qəbul olunan Vəkillik haqqında əsasnamə hüquqi yardım göstərilməsini tənzimləyən ilk normativ akt hesab olunur. Bu sənədə əsasən, hüquqi yardım göstərən şəxslər yardımın növündən asılı olaraq qruplara bölünmüşdülər. Vəkil işi müstəqil surətdə hazırlayır, məhkəmə iclasında çıxış edir, məhkəmə qərarlarının icrasında iştirak edirdi.

İngiltərədə vəkillik institutu nisbətən əvvəl meydana çıxsa da, kifayət qədər geniş muxtarlıqla səciyyəvi olmuşdu.(15) Hüquqi yardım göstərən vəkillər əsasən iki istiqamətdə ixtisaslaşmışdılar: barristerlər – əsasən məhkəmədə çıxışlar etməklə məşğul olur; attorney və solisitorlarışlərin məhkəmə baxışı üçün hazırlanmasını təşkil edirdilər. Vəkillərin sırasında ən yüksək dərəcə sayılan sercentlərin bəzi xüsusi hüquqları vardı. Qeyd edək ki, yuxarı məhkəmələrin üzvləri məhz sercentlər arasından seçilirdi. Qeyd olunan tarixi dövrdə İngiltərədə mülki işlər üzrə hüquqi yardım praktikası olduqca geniş yayılmışdı. Cinayətdə təqsirləndirilən şəxslərin müdafiəsinin təşkilinə gəlinə, bu məsələdə ciddi gerilik müşahidə edirik. 1696-cı ildə III Vilhelmin qəbul etdiyi Statuta əsasən, “yüksək xainlik” işlərinin baxılmasında müdafiəçi çağırmaq hüququ təmin edildi. Daha sonra bu praktika feloniyalarla bağlı işlərə də tətbiq olundu.

Bununla belə, İngiltərədə uzun vaxt ərzində müdafiəçinin məhkəməyə müdafiə nitqi ilə müraciət etməsi qadağan edilmişdi. 1836-cı ildə IV Vilhelmin qəbul etdiyi qanun cinayət işlərində hüquqi yardım göstərilməsi ilə bağlı bütün maneələri aradan qaldırdı.(16)

R.Q.Melçinenkonun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, Orta əsrlərdə hüquqi yardım institutları cəmiyyətin təlabatlarına cavab verirdi, lakin sonrakı inkişaf mərhələlərində qeyri-kafi sayılmağa başladı. Belə demək mümkünsə, bəzi dövlətlərdə konstitusion quruluşların bərqərar olması ilə hüquqi yardım almaq hüququ ikinci nəfəs qazanır. Konstitusion mərhələdə hüququn elementləri çoxalır, hüquqi yardım almaq hüququ isə əksər dövlətlərin Əsas Qanunlarında başlıca insan hüquqlarından biri kimi təsbit edilir.

Beləliklə, hüquqi yardım almaq hüququnun inkişaf tarixini araşdırarkən, müxtəlif ölkələrin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının qanunveriviliyində bu subyektiv hüququn konstitusion təsbiti məsələsinə də diqqət yetirilməlidir. Bu da var ki, qeyd olunan məsələnin öyrənilməsi baxılan hüququn insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhz hansı nəslinə aid olduğunu aydınlaşdırmağa imkan verir.

Məlum olduğu kimi, dünya tarixində ilk rəsmi konstitusiyalar ABŞ-ın 1787-ci il tarixli, Fransanın 1791-ci il tarixli, habelə Polşanın 1791-ci il tarixli Əsas Qanunlarıdır. Konstitusion hüququn qeyd olunan mənbələrində insan və vətəndaş konstitusion hüquq və azadlıqlarının hüquqi tənzim xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, qeyd edə bilərik ki, bu üç sənəd arasında ABŞ və Fransa konstitusiyaları ilkin redaksiyasında daha mütərəqqi olmuşlar. Belə ki, həmin sənədlərdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına, o cümlədən hüquqi yardım almaq hüququna ciddi əhəmiyyət verilmişdi.

ABŞ-ın 1787-ci il Konstitusiyasında, yəni Əsas Qanun səviyyəsində hüquqi yardım almaq hüququ təsbit edildi. 25 sentyabr 1789-cu il tarixdə ABŞ Konqresi ölkə Konstitusiyasına ilk 10 düzəlişi təklif etdi. Bunlardan VI düzəlişə uyğun olaraq, "Hər cür cinayət təqibi zamanı təqsirləndirilən şəxs öz müdafiəsi üçün hüquqşünas yardımından istifadə etmək... hüququndan istifadə edir".(17)

Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında XVIII-XIX əsrlərdə hüquqi yardım əsasən vəkillər tətəfindən göstərilir və onlar hüquq fəaliyyətinin növlərindən asılı olaraq müxtəlif ixtisas kateqoriyalarına bölünürdülər. Bir qismi işlərin qəbulu və baxışa hazırlanması, ikinci qismi hüquqi məsləhətlərin verilməsi, üçüncü qismi məhkəmələrdə çıxış etməklə məşğul olurdular.

Fransanın 3 sentyabr 1791-ci il tarixli Konstitusiyasının "Məhkəmə hakimiyyəti haqqında" adlanan 5-ci fəslinin 9-cu bəndinə əsasən "təqsirləndirilən şəxsə vəkil xidməti göstərilməsindən imtina oluna bilməz".(18) Həmçinin, Fransa Parlamentinin 26 avqust 1789-cu il tarixli qərarla qəbul etdiyi İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsində nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqları insan hüquqlarının birinci nəslinə aid edə bilərik. Məsələn, Bəyannamənin 14-cü maddəsində təsbit olunmuşdu ki, "vətəndaşlar dövlət vergilərinin zəruriliyini müstəqil şəkildə və ya öz təmsilçiləri vasitəsilə müəyyən etmək, onun yığılmasını sərbəst şəkildə razılaşdırmaq, onun istifadə olunmasına nəzarət etmək və onun həcmi, miqdarını, ödəniş qaydasını və müddətlərini müəyyən etmək hüquqlarına sahibdirlər".(19) Sitat gətirilən normalar və həmin dövr fransız institutlarının öyrənilməsi göstərir ki, artıq XVIII əsrin sonlarından etibarən Fransada vətəndaşların vergi sferasında mənafeələrini təmsil etmək üçün hüquqi nümayəndəlik institutu mövcud idi.

Qeyd edək ki, ilk konstitusiyalarda hüquqi yardım almaq hüququnun yalnız bir növü – cinayət proseslərində təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququ birbaşa nəzərdə tutulmuşdu. Bu cür vəziyyət şəxsin saxlanılması və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi mərhələlərində hüquqi yardım almaq zərurətinin qanunvericilik səviyyəsində tanınması kimi izah oluna bilər. Hərçənd, hüquqi yardım almaq hüququnun məzmunu daha genişdir. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin konstitusion əsaslarını və onun hüquqi yardım almaq hüququ ilə bağlı normalarının müasir vəziyyətini öyrənmək və bunu əvvəlki dövrlərin konstitusiyalarının (1921-ci il Konstitusiyası, 1927-ci il Konstitusiyası, 1937-ci il Konstitusiyası, 1978-ci il Konstitusiyası) müvafiq normaları ilə müqayisə etmək əsasında təsdiq etmək olar ki, son bir əsrdə Azərbaycanda bu konstitusion hüququn ciddi təkamülü baş vermiş, o cümlədən onun məzmun tutumunun hüquqi tənzimi xeyli təkmilləşmişdir.

Xüsusən, Azərbaycan SSR-in 1937-ci il Konstitusiyasında 118-ci maddə təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququnu təsbit etməklə kifayətlənmişdisə, 1978-ci il Konstitusiyasında təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququ (maddə 170) ilə yanaşı, vətəndaşlara və təşkilatlara hüquqi yardım göstərmək üçün vəkillər kollegiyasının təsis olunması nəzərdə tutulmuşdu (maddə 170). Bundan əlavə, həmin maddədə qeyd olunurdu ki, “qanunvericiliklə müəyyən edimiş hallarda vətəndaşlara hüquqi yardım əvəzsiz olaraq göstərilir”.

Diqqətə layiq faktdır ki, “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” 1991-ci il tarixli Konstitusiya Aktı Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarda olan hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının hüquqi müdafiəsinə təminat vermişdir (18-ci maddə, 3-cü bənd). Bu da, öz növbəsində, tərəfimizdən tədqiq olunan subyektiv hüququn məzmun tutumunu daha genişləndirir.

Yuxarıda aparılmış təhlili bu cür xülasə etmək olar:

Hüquqi yardım almaq hüququnun kökləri qədim zamanlara dayanır. Bu subyektiv hüququn müasir vəziyyətə gəlməsi, indiki konstitusiya məzmun tutumuna yiyələnməsi uzun sürən, mürəkkəb təkamül proseslərindən keçmişdir ki, buda ilk növbədə, bəşəriyyətin vacib bir gerçəkliyi dərk etməsinə söykənir: hüquqi yardım almaq hüququnu lazımi şəkildə tənzim etmədən, insanın hüquq dəyərlərinə əsaslanan bir cəmiyyətdə və dövlətdə yaşaması və pozitiv inkişaf etməsi mümkün deyildir.

Hüquqi yardım almaq hüququnun, xüsusən məhkəmələrdə ittihamdan hüquqi müdafiə imkanının meydana çıxması, onun yazılı hüquq mənbələrində təsbit edilməsi bəşəriyyətin ədalətə can atma səylərinin nəticəsidir. Hüquqi yardım göstərilməsi üzrə ən qədim və geniş yayılmış institutlar öz başlanğıcını Qədim Yunanıstan və Romadan götürmüş vəkillik institutu hesab olunmalıdır.

Bu hüququn inkişaf edərək müasir məzmun tutumuna çatması dünyanın müxtəlif ölkələrində hüquq sistemlərinin inkişafı, xüsusən də, yurisdiksiya prosesləri (mülki, cinayət hüquqi və s.) ilə bağlı olmuşdur. Və aydındır ki, bu hüquq şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının mühafizə və müdafiə olunması sahəsində uzun əsrlər davam etmiş hüquq yaradıcılığı prosesinin tərkib hissəsi, vacib ünsürü kimi baxılmalıdır.

Hüquqi yardım almaq hüququnun ilkin tarixi realizə formalarından biri təqsirləndirilən şəxsə müdafiə hüququnun verilməsi olmuşdur. ABŞ-da və Avropanın bəzi ölkələrində konstitusionalizmin inkişaf etməsi ilə bu hüququn məzmunu xeyli genişlənməmişdir. Yekun olaraq, həmçinin qeyd edilməlidir ki, hüquqi yardım almaq hüququ insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının Birinci nəslinə aid olunmalıdır.

Hüquqi yardım almaq hüququ Azərbaycan Respublikasında XX əsrin birinci yarısında konstitusiya səviyyədə öz təsdiqini tapmış, 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbulu ilə, onun 61-ci maddəsində müasir məzmununu qazanmışdır. Nəzərə alınmalıdır ki, əvvəlki konstitusiyalardan fəqli olaraq, qüvvədə olan Konstitusiyanın 61-ci maddəsi məhz yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnu təsbit edir. Eyni zamanda, bu cür yardımın qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda ödənişsiz, dövlət hesabına göstərildiyi müəyyən olunmuşdur.

Ümumilikdə, hüquqi yardım almaq hüququnun təmin olunma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, onun təsirliliyini yüksəldilməsi, xüsusən ödənişsiz hüquqi yardım sisteminin və onun normativ əsaslarının formalaşdırılması müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanlarının, alimlərin, habelə müxtəlif ictimai təşkilatların fəaliyyətində prioritet istiqamətlərdən biri hesab olunmalıdır.

Mənbə:

(1) Керимов Д.А. *Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. 2-е изд.* М.: Аванта+, 2001. –с. 110.

(2) Синеокий О. В. *Адвокатура как институт правовой помощи и защиты: Учебное пособие.* – Х.: Право, 2008. – С.12

(3) *Всеобщая история государства и права. Учебник для вузов в двух томах. Том 1. Древний*

- мир и средние века / Под редакцией В. А. Томсинова. М.: ИКД "Зерцало-М", 2011. – С. 88.
- (4) Мельниченко Р.Г. Право на юридическую помощь: конституционные аспекты: Монография. – Волгоград: Изд-во ВАГС, 2003. – С. 6.
- (5) Синеокий О. В. Адвокатура как институт правовой помощи и защиты: Учебное пособие. – Х.: Право, 2008. – С.19-20
- (6) Марка Фабия Квинтилиана Двенадцать книг риторических наставлений. / Пер. с лат. [неполный] А. Никольского. Ч. 1-2. СПб, 1834. Ч. 1. –С. 409.
- (7) Происхождение термина «адвокат» связывают с возникновением в Древнем Риме легисакционного судебного процесса (*legis ast-sones* – законные действия).
- (8) Памятники римского права: Законы 12 таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. –М.:Зерцало,1997. – С. 182-183
- (9) Там же. – С. 209.
- (10) Синеокий О. В. Адвокатура как институт правовой помощи и защиты: Учебное пособие. – Х.: Право, 2008. – С.30
- (11) Римское частное право: Учебник / Под ред. проф. И.Б. Новицкого и проф. И.С. Перетерского. – М.: Юриспруденция, 2000. – С. 75
- (12) Всеобщая история государства и права. Учебник для вузов в двух томах. Том 1. Древний мир и средние века / Под редакцией В. А. Томсинова. М.: ИКД "Зерцало-М", 2011. – С.487
- (13) Синеокий О. В. Адвокатура как институт правовой помощи и защиты: Учебное пособие. – Х.: Право, 2008. – С.40
- (14) Всеобщая история государства и права. Учебник для вузов в двух томах. Том 1. Древний мир и средние века / Под редакцией В. А. Томсинова. М.: ИКД "Зерцало-М", 2011. – С. 616.
- (15) Всеобщая история государства и права. Учебник для вузов в двух томах. Том 1. Древний мир и средние века / Под редакцией В. А. Томсинова. М.: ИКД "Зерцало-М", 2011. — 640 с. С.524
- (16) Мельниченко Р.Г. Право на юридическую помощь: конституционные аспекты: Монография. – Волгоград: Изд-во ВАГС, 2003. – 200 с. С. 11
- (17) Билль о правах 1789-1791 гг. (первые 10 поправок Конституции США) // История государства и права зарубежных стран: хрестоматия / сост.: М.М.Борисевич.- М.: МНЭПУ, 1998. - с.149-150.
- (18) Конституция Франции 1971 г. // История государства и права зарубежных стран: хрестоматия / сост.: М.М.Борисевич.- М.: МНЭПУ, 1998. - С. 167
- (19) Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen de 1789. – <http://www.textes.justice.gouv.fr/textes-fondamentaux-10086/droits-de-lhomme-et-libertes-fondamentales-10087/declaration-des-droits-de-lhomme-et-du-citoyen-de-1789-10116.html>